

ÉRTEKEZÉSEK

EMLÉKEZÉSEK

6864

KOSÁRY DOMOKOS

MAGYARORSZÁG
EURÓPA ÚJABB KORI
NEMZETKÖZI
RENDSZERÉBEN

34

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

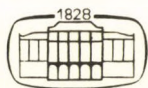
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

KOSÁRY DOMOKOS

MAGYARORSZÁG
EURÓPA ÚJABB KORI
NEMZETKÖZI
RENDSZERÉBEN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1983. ÁPRILIS 14.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4095 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, Kosáry Domokos

Printed in Hungary

A mai, talán nem egészen mindennapi alkalommal annak elemzéséhez szeretnék hozzájárulni, hogy miként jelölhetjük ki, amennyire lehet, Magyarország helyét, mozgásterét, paramétereit a nagyobb egész: Európa történetében, közelebbről annak nemzetközi rendszerében és annak is egyik nagyobb szakaszában, a XVII–XVIII. század fordulójától kezdve az első világháború időszakáig. A kísérlet, tudom, kockázatos. A téma túl széles körű. Igaz, némi erőfeszítéssel a lényeges vonások kiemelésével, e veszély esetleg legyőzhető. De talán mégis elég lett volna itt egy szerényebb problémát rövidebb időszakon át nyomon követnünk. Tanulságos az is lehet. Viszont biztosan kényelmesebb.

A dolog e könnyebbik végét talán az a szakmai neveltetés nem engedte megragadnom, amelyről ilyen alkalommal szintén illik röviden megemlékezni. Intézmények — főleg az Eötvös-kollégium —, mesterek, elődök, értelmiségi nemzedékek hagyománya és útmutatása, amely kibővült a nagyvilágban, külföldet járó Anonymusok utódként szerzett tanulságokkal is. Az a beidegzettség vagy — ha úgy tetszik — elfogultság, amely belső parancsként előírja, hogy a szakmát meg kell tanulni, a

feladatokat el kell végezni, hozzáértéssel, legjobb tudásunk szerint, és hogy szélesebb, egyetemes perspektívában kell bemutatnunk saját történetünket. Vagyis mindig, mindenekelőtt el kell látni a vállalt szolgálatot. A történelem ugyanis nem öncél, nem is pusztán a szórakoztató műfajok egyike, hanem szakma és egyben szolgálat is. Olyan funkció, amelyre a társadalomnak, a nemzetnek szüksége van ahhoz, hogy emlékezetét, önismeretét, saját tudatát és a világban való tájékozódását épségben, rendben tudja tartani. A történészek kötelességszerűen készen kell állnia arra, hogy az eddig megtett, hosszú útról lehetőleg megbízható, pontos információkat tudjon nyújtani. Arra, hogy a maga eszközeivel, történetileg, a saját jelenkorában felmerült, új kérdéseket is meg tudja válaszolni. S nem utolsósorban arra, hogy megfelelő alkalommal olyan nagyobb összefüggésekről próbáljon valami érdemlegeset mondani, amelyeket csak a történelmi tér és idő messzibb távlatait vizsgálva, több erőfeszítés árán lehet megfigyelni.

1. Magyar történelem — egyetemes történelem

Azt már megszokta szemünk, hogy a térképeken vagy újabban a meteorológiai műholdak felvételein hol keresse helyünket a

kontinens szeszélyes körvonalai közt, a szélektől kissé messzebb, a középtől kissé keletre, a Kárpátok ívétől is beljebb, ezt a babszem alakú kis hazát. Képzeljünk azonban most magunk elé egy olyan térképet, inkább sorozatot vagy még inkább háromdimenziós modellt, amely Európának már nem földrajzát, hanem valami módon történelmét próbálja visszaadni. S itt nem az olyan többé-kevésbé egyszerű térképekre gondolok, amelyek a politikai és közigazgatási határok változásait szokták jelezni különböző időszakokban. Ezek is hasznosak, sőt némi fantáziával más gazdasági vagy művelődési mutatók felhasználása útján még tovább is fejleszthetők. Modellünknek azonban mindenképpen sokkal többet, sokkal bonyolultabb összefüggéseket kellene bemutatnia, mint amire a térképek képesek. Azt a sokszínű, széles folyamatot, a maga egészében, regionális változataival együtt, amely az itt élő népek, társadalmak együttes fejlődéséből, legkülönbözőbb gazdasági, politikai, művelődési funkcióinak összefonódó működéséből adódott — hiszen a történelem, tudjuk, totális. Azt a belső feszültségei ellenére összefüggő, nemzetközi rendszert, amely e hosszú folyamat során kialakult, miközben fokról fokra maga is változott úgy, hogy rekonstruálni is csak változó, dinamikus modellek segítségével lehet.

Ha Európa története pusztán véletlen eseményeknek volna áttekinthetetlen halmaza, akkor jobb volna máris félbehagynunk e kísérletet. Pár évtizede egy angol szerző, összefoglalva Európa történetét, azt az egy végső tanulságot tudta csak a historikusok figyelmébe ajánlani, hogy elsősorban „az esetlegesnek és előre nem láthatónak a szerepét ismerjük fel az emberi sors alakulásában”.¹ Ami arra vall, hogy a történelmet elsősorban eseményekben kifejeződőnek, azokra korlátozódónak fogta fel. Már pedig az események a rövid időtartamú jelenségek közé tartoznak. Mi viszont mindig különböző időtartamú és nem egyszer egyenlőtlenül mozgó történelmi folyamatok közt élünk, amelyek még hozzá változó módon érvényesülnek egy nagyobb történelmi tér — ez esetben Európa — egészen belül. Van ezek közt rövidebb, amely esetleg holnapra már lezárul. De van olyan is, amely évszázadok távolából ível át fejük felett a jövő felé. S így volt ez a régebbi múltban is. Ha viszont csak a gyorsan változó, mülékony tünetekre, az eseményekre figyelünk, akkor aligha fogunk tudni számot adni a hosszú időtartamú, esetleg nemzedékek során áthúzódó folyamatokról, és arról, hogy ezeken belül egy-egy adott időpontig miként, milyen feltételek között, meddig jutottunk.

¹ H. A. L. Fisher, *A History of Europe*, London, 1936.

Pedig rendszerint éppen az ilyen hosszú időtartamú folyamatok fejeződnek ki olyan különböző, nagy tendenciákban, amelyek, másokkal kölcsönhatásban, sokban megszabják a cselekvés, az alkotás lehetőségeit, mozgásterét. Bizonyos esetekben elősegítik, másutt viszont akadályozzák az ilyen vagy olyan politikai és gazdasági akciókat. A főbb tendenciákat Európa történetében is modellek alkotásával tudjuk leginkább megragadni. Itt talán elég csak röviden utalnom arra, hogy modellen a történettudományban olyan elméleti rendszert értünk, amely a múlt valóságának egy adott részét éppen a maga lényeges összefüggéseiben, fő vonalaiban reprodukálja, egyszerűsítve, vizsgálati célra.² Olyan rendszert, amelynek elemei egymással meghatározott viszonyban állnak, és amely éppen ezért a vizsgálat tárgyáról új információkat is tud nyújtani, főleg úgy, hogy figyelmeztet hiányzó elemekre, vagy a bele nem illő feltevések téves voltára. Ha viszont felismerjük, hogy Európa története modellizálható, akkor ezzel máris eldöntöttük azt a régi vitát vagy álvitát, hogy a magyar történelmen kívül, amely evidensen a *mi* feladatunk, kell-e külön foglalkoznunk egyetemes történelemmel is. A válasz egyszerű:

² Kosáry Domokos, *Modellalkotás és történettudomány*, Történelmi Szemle 1978, 111–157.

nem külön kell, mivel a magyar történelem része, egyik eleme az egyetemes, közelebbről az európai történelemnek, és realisan csak ennek összefüggéseiben értelmezhető.

De hol keressük az ilyen összefüggéseket? Szekfü Gyula, aki korának kétségkívül legjelentősebb és a nemzetközi problémák iránt igen fogékony magyar történésze volt, 1925-ben egy tanulmányban azt fejtegette, hogy Magyarország különösen rá van utalva „az európai történeti összefüggések ismeretére”, amely nélkül, elszigetelten, ma már egy nép sem élhet.³ Helyzetünk „parancsolóan követeli a hazai történet külföldi kapcsolatainak, nemzetközi rugóinak felfedezését”. Ezért kell tanulmányoznunk a világtörténetet, mégpedig — szerte — a távolabbi dolgok mellőzésével, elsősorban két szomszédos „kultúrkör” alakulását. Az egyik a „közép-európai”, amely számunkra a Habsburg-birodalom főleg német, részben olasz történeti kapcsolatai miatt jelentős, és amelyen belül külön fontossággal bír „az osztrák tartományok társadalmi fejlődése” vagy Bécs „központi gazdasági szerepe”. A másik a „keleti kultúrkör”, amelyen ő nemcsak kisebb kelet-közép-európai szláv és nem szláv szomszédainkat érti, hanem — mint írja — az

³ Szekfü Gyula, *Világtörténet és magyar történet*, In: *Emlékkönyv dr. gr. Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*, Budapest, 1925, 35–43.

„orosz nép”-et is. S ez utóbbiról megjegyzi: „Manapság, midőn soha sem tudjuk, melyik pillanatban lesz közvetlen szomszédunk és sorsunknak épp oly hatalmas irányítója, amilyen volt, közvetlen határok mellett, a nagy Németország és Törökország, ebben az aktuális helyzetben valóban nem szükséges részleteznünk, minő fontossága volna az orosz és általában a keleti, meg balkáni szláv történet és kultúra tanulmányának.” Mi úgy fogalmazzunk, hogy Európa történeti modelljét kell vizsgálnunk, amelynek voltak bennünket közvetlenebbül érintő, és így részletesebb elemzést igénylő jelenségei, de amelyből a távolabbiak sem mellőzhetők, ha az egész rendszer alakulására érdemben hatottak. Sőt továbbmenve: Európa története maga is az egyetemes történelem része volt, annyival is inkább, mivel szerepe messze túlhatott tulajdonképpeni földrajzi határain. Helyzetét tehát megint csak nem elszigetelten, önmagában, hanem — főleg a legújabb viszonyok között — csak a nagyvilág egészén belül lehet mérlegelni, amihez adott esetben még sokkal távolabbi jelenségeket is figyelembe kell vennünk. A feladat akkor is nehéz, ha nem pusztán mechanikusan, földrajzi távolságokban, a részletek mennyiségében, hanem lényeges összefüggésekben gondolkozunk. Segítségünkre lehet viszont, hogy újabban mind külföldi, mind hazai

kutatók figyelemreméltó eredményeket értek el az európai modell bizonyos jellemzőinek meghatározása terén. A Kelet-Közép-Európa elhatárolásával és történeti jellemzőivel foglalkozó régebbi irodalmat itt most szándékosan mellőzzük.⁴

2. Európa: modell és nemzetközi rendszer

Abban az újabb szerzők szinte mind egyetértenek, hogy Európa történeti struktúrája olyan különböző szintű, egyenlőtlen zónák együtteséből épült fel, amelyek fejlődése egymással összefüggésben, kölcsönhatásban ment végbe. A fejlődés élén haladó epicentrumot, központot, fensíkot — a kifejezések változók — alacsonyabb szintű peremzónák vették körül, többféle övezetben és változatban. Tekintve, hogy Európa e belső összefüggése gazdaságilag a legszembetűnőbb, hiszen politikailag elég látványosan megoszlott, nem meglepő, hogy főleg gazdaságtörténészek kezdtek e problémára felfigyelni. Rámutattak arra a tőkés világpiac kialakulásával összefüggő fordulatra, amely a XVI. századtól kezdve az átmeneti agrár-

⁴ Vö. Berend T. Iván, *Magyarország helye Európában*, Valóság 1982/12, 1–22. Előzőleg: D. Kosáry, *Quelques problèmes d'histoire comparée*, Revue d'Histoire Comparée 1943, 1–32, és kny.

konjunktúra által elősegített, egyenlőtlen nyugat-keleti munkamegosztás következtében az iparosodó nyugattal szemben a keleti zóna mint alárendelődő agrárpiac lemaradását, társadalmainak hangsúlyozottan nemesi-rendi és nem polgári jellegét, a késő feudalizmust hozta magával.⁵ Utóbb, 1974-ben, egy amerikai szerző⁶ a XVI. században kibontakozó „gazdasági világrendszeréről” írva igen élesen formulázta meg a „központ” és a „perifériák” szerinte ekkoriban kezdődő különbségeit. A könyv gondolatébresztőnek bizonyult, bár megállapításai általános történeti szempontból

⁵ Marian Malowist, *Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles*, in *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Warszawa 1955, 125–146. Uő, *Die Problematik der sozialwirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, 11–26. Makkai László, *Die Hauptzüge der wirtschaftlichsozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert*, Uo., 27–41. Pach Zsigmond Pál, *Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert*, Uo., 165–172. Uő, *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*, Budapest, 1963. Uő, *Die Ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapest, 1964. Uő, *Európa a XVI–XVII. században. Egyetemes történeti bevezető Magyarország története III. kötetéhez*. Történelmi Szemle 1979, 297. Uő, *Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán*. Századok, 1982, 427–459.

⁶ I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London, 1974.

helyenként egy kissé talán elnagyoltak. Az ilyen modellek amúgy is inkább akkor igazán használhatók, ha nem pusztán egyetlen gazdasági vagy más szférára korlátozódnak, hanem a fejlődés egész spektrumát, jóval bonyolultabb összefüggéseit tartják szem előtt. S ilyen elemzésre, például a fennsík és a peremvidékek XVIII. századi struktúráját illetően, már előzőleg, illetve ettől függetlenül is történtek például francia részről kísérletek.⁷ Arra, hogy a zónák közt eltérések már a középkorban, kezdettől fogva megfigyelhetők, Fernand Braudel is rámutatott nagy műve új változatában.⁸ Ebben egyébként ő is azt vallja, hogy az ilyen „gazdasági-világnak” (*économie-monde*), mint Európa, vagyis „a Földnek egy gazdaságilag autonóm, lényegileg önellátó darabja”, amelynek „bizonyos szerves egységet kölcsönöznek belső kapcsolatai és csereviszonyai”, uralkodó központja és alárendelt peremvidéke van. Sőt, úgy látja, hogy a mindenkori központot egy-egy vezető nagyváros képviseli. Így veszi át a főszerepet a XIV–XV. századi Velencétől az atlanti partvidék több városa egymás után, előbb Antwerpen, majd a XVII. században a

⁷ Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971.

⁸ Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècles*, I–III. Paris, 1979. Vö. Makkai László, *Ars Historica*. Századok 1981, 206–215.

holland Amsterdam, utána meg hosszabb időre London, egészen az 1920-as évekig. Hozzátehetjük, hogy voltak e firmamentumon más, gazdaságilag nem ily elsőrendű, de más vonatkozásban szintén nevezetes csillagok, annyival is inkább, mivel a művelődés vagy akár a politika központjai nem követték mindig automatikusan az áttolódást és nem estek szükségképpen, közvetlenül egybe a gazdaságakkal, bár a közös feltételek bizonyos minimumával mindenféle ilyen centrumnak kellett bírnia.

Azt, hogy a vizsgálattal hátrább, a középkorig érdemes visszamennünk, mivel a fordulat részben az előzményekből érthető, hazai kutatóink is felismerték. Keresték, hogy az Európához a XI. században, tehát némi késéssel kapcsolódó északkeleti sáv mennyiben mutat már kezdettől némileg eltérő vonásokat.⁹ Megfigyelték a fejlődés ütemének egyenlőtlen változásait. Azt, hogy míg Nyugat-Európa a XIII. századra magasra ívelt, majd válságperiódushoz ért, addig a cseh–magyar–lengyel zóna éppen a XIV–XV. században tudott nagyobbat előre lépni, bár sietősebben, összevontan.¹⁰ Ha

⁹ Makkai László, *Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában*, Történelmi Szemle 1976, 256–277. és kny.

¹⁰ Szücs Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Történelmi Szemle 1981, 313–359.

viszont később, a XVII. század visszaesésén túl is folytatjuk a történetet, a XVIII. századi európai modell vizsgálata azt mutatja, hogy bizonyos belső szintkülönbség nemcsak nyugat és kelet között észlelhető. A fejlettebb, északnyugati fennsíkot, amelyen Angliát, Hollandiát és a kissé még mögöttük járó Franciaországot és szomszédságát kell elsősorban értenünk, mindenfelől peremzónák vették körül, hatalmas félkörívben. Nemcsak keletről. Északról Skandinávia, bár természeti adottságai folytán az nem válhatott agrárpiaccá. Délről az egykor élenjáró, fényes Itália, közelebbről annak déli része, meg Spanyolország, a XVI. század nagyhatalma, amely azonban a XVII. század közepe óta már erősen visszaesett. Sőt ekkoriban tulajdonképpen még egy nyugati peremzónáról is beszélhetünk, túl az Atlanti-óceánon, az Újvilágban, amelynek északi része a fejlettebb európai országoknak, déli része pedig az ibériai peremvidéknek volt egy ideig kolóniája. Ezt az egész európai modellt a XVIII. századtól kezdve viszont fokozatos emelkedés jellemezte a népesség, a gazdaság vagy a művelődés terén egyaránt.¹¹ Nemcsak a fejlettebb országokat, hanem a peremzónákat is. Tulajdonképpen a felvilágosult abszolutizmus is e fejlettebb zónák

¹¹ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980.

versenyre kényszerülő államainak volt felzárkózási kísérlete Svédországtól a Habsburg-monarchián át a mediterráneumig.¹²

Más további, széles körű kutatások eredményeként azután már ismerjük a modell történetének további fejezeteit is, a XVIII. század végétől kezdve végig a XIX. századon. Ezek során az angol ipari és a francia társadalmi-politikai forradalom kihívása úgy követelt választ Európa fejlettebb zónáitól, hogy ezúttal nem annyira gátolta, mint inkább talán egy kissé elősegítette azok belső korszerűsödését és felzárkózását.¹³ Tudjuk azt is, hogy ez utóbbi feladatnak Svédország vagy például a Habsburg-monarchia nyugati része eredményesen, a magyar, lengyel és orosz zóna közepes sikerrel, a Balkán és az Ibériai-félsziget viszont alig vagy egyáltalán nem volt képes megfelelni.¹⁴ Amiből máris nyilvánvaló, hogy mind a fejlettebb epicentrumok, mind a peremvidékek valamennyire mindig mozgásban vol-

¹² Karl Otmar Frh. V. Aretin (hg), *Der aufgeklärte Absolutismus*, Köln, 1974. Kosáry Domokos, *Absolutisme éclairée*. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale, Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred*, 1975. Budapest, 1978, 39–46.

¹³ A. Milward–S. B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe, 1780–1870*, London, 1973.

¹⁴ Berend T. Iván–Ránki György (szerk.), *Gazdasági elmardottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában, Az európai periféria az ipari forradalom korában*, Budapest, 1979.

tak és nem kevésbé módosultak a századok során.

Ha volna rá időnk, e nagy vonalak meghúzása után, most kellene az összképet más megközelítésekől is árnyaltabbá finomítani, tudva azt, hogy Európát egyebek közt éppen a többszínűség, a sokféleség jellemezte. Szólhatnánk arról, hogy az eltérő szintek korrelatív rendszere egy-egy zónán belül is megismétlődhetett. Franciaországban is volt Auvergne, Párizstól nemcsak térben, hanem történelmi időben is távolabb. A Habsburgmonarchia pedig, központjában Béccsel, szinte Európa struktúráját ismételte meg saját, kisebb keretei között. A művelődés széles mezőjének vizsgálata különösen alkalmas volna arra, hogy ezeket az összefüggéseket és mozgási mechanizmusokat megfigyeljük. Az olyan „átmeneti” sávok szerepét, amelyek — mint a szétagolt német terület — a közvetítésre éppen azért voltak alkalmasak, mivel maguk is megoszlottak többféle szint között. Az olyan, nálunk jól ismert jelenségeket, mint olykor az új irányzatok egymásra torlódó jelentkezése. Különidejű, aszinkron jelenségek egyidejű felbukkanását. S általában a peremzónák több-kevesebb archaizmusát, amelyen korántsem egyszerűen csak elmaradottságot, hanem a nagyon is új motívumok és nagy, régi, hagyományos erők együttesét, kölcsönhatását kell értenünk, és ami, ha a

gazdaságban nem is feltétlenül, az irodalomban például eredeti és érdekes eredményeket tudott létrehozni. Ideje azonban közelebb lépünk a fejlődés nemzetközi politikai vetületéhez.

A politika történetét egy időben szerették az eseménytörténettel azonosítani, s így pusztán a felületi jelenségek regisztrálójaként kezelni. A valóságban azonban a gazdaságnak is van rövid lejáratú eseménytörténete, viszont a politikának is vannak tartós struktúrái és tendenciái, már a gazdasági-társadalmi folyamatokkal való összefüggéseinek következtében is. S legújabbán éppen a francia Annales-iskola köréből hangzott el az a vélemény, hogy a holnap a megújult, sokoldalú politikai történeté.¹⁵ Ha viszont Magyarország helyét keressük Európa nemzetközi rendszerében, ez utóbbin némileg mást, többet kell értenünk, mint pusztán a külpolitika kapcsolatrendszerét. A hagyományos diplomáciatörténet — vagy akár újabb nevén a nemzetközi kapcsolatok története — ugyanis nem tud eleget olyan népekről, országokról mondani, amelyek történelmük elég hosszú időszakában alig vagy egyáltalán nem rendelkeztek saját diplomáciával úgy, mint a nemzetközileg elismert, szuverén, független államok. Valaminő helye azonban akkor is volt

¹⁵ Jacques Le Goff, *Préface*. In: Marc Bloch, *Les rois thaumaturges*, Nouvelle édition, Paris, 1983. XXXVIII.

például Magyarországnak a nemzetközi erők koordináta-rendszerében, amikor diplomáciai elismertetés nélkül, csak bizonyos mértékű, részleges politikai önállósággal rendelkezett a Habsburg-monarchián belül. Gazdasági fejlődésének, művelődési tájékozódásának vagy akár politikai törekvéseinek akkor is volt valamiféle irányultsága és mozgástere, amelyet nem kizárólag a birodalom központja szabályozott, hanem valahol, alapvetően, közvetve vagy olykor, elvéve közvetlenül az a nemzetközi rendszer is, amely alapul szolgált a Monarchia létezésének. Így hát alighanem joggal próbálhatjuk körvonalazni Magyarország helyét s egyben politikai mozgásterét a nagyobb, európai nemzetközi rendszer és nemcsak a Habsburg-monarchia történetében. A hosszú folyamatnak azonban most csak egy szakaszát, és annak is csak három pontját, metszetét tudjuk itt közelebbről szemügyre venni, valahogy úgy, mint ahogy a filmekben egy-egy *close up* hozza közel a messzi tájkép valamelyik részletét. Először a szakasz elején, a XVII–XVIII. század fordulóján. Azután a XIX. század derekán, a polgári-nemzeti átalakulás korában. S végül az első világháború végén, amikor lényegesen módosult maga a rendszer is.

3. A XVII–XVIII. század fordulója: küzdelmes beilleszkedés

Az új szakaszt a XVII–XVIII. század fordulóján, két jelentős változás vezette be. Az egyik, nyugaton, az volt, hogy Franciaország vezető hatalmi pozíciója megtört, és a kulcsszerepet, szövetségesei élén, Anglia vette át. A másik, a valamivel korábban induló, abból származott, hogy Európa kezdte a lemaradó török hatalomtól visszanyerni egykor elvesztett régióit, Magyarország, majd Oroszország területén. A kontinens államai közül mindkét változás főleg Habsburg-Ausztria helyzetét javította meg, s egyben elég közvetlenül kihatott Magyarország sorsára is.

A nemzetközi politikában a XVI. század óta, akár a gazdaságban, a nyugati, atlanti régió új típusú, abszolutista hatalmai vitték a főszerepet, egymással rivalizálva, egymás után. Mérkőzésük azonban messze kihatott keletre is, hiszen Európa, minden politikai széttagoltság és konfliktus ellenére, egyre összefüggőbb egészet, olyan „államrendszert” alkotott, amelynek sakkfigurái mind az adott játszma kombinációi szerint mozogtak.¹⁶ A

¹⁶ Kosáry Domokos, *Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában*, Valóság 1973/9, 23–34.

XVII. század második felében Franciaországnak volt a kontinensen túlsúlya, vagy éppen hegemoniája. Hollandia, bár gazdasági, kereskedelmi fejlettsége folytán jóval fontosabb szerepet vitt, mint amelyet pusztán méretei indokoltak, vezető szárazföldi nagyhatalommá mégsem válhatott. Angliát egy időre lekötötték belső, forradalmi változásai. A német birodalom már a harmincéves háborúban felmorzsolódott. Habsburg-Spanyolország, az egykori fő rivális, láttuk, kiesett. A másik versenytársat és ellenfelet, Habsburg-Ausztriát pedig Franciaország, ha kellett, keleti erőkkal, Lengyelországgal, a törökökkel, vagy éppen — ahogy akkoriban mondták — a magyar „mal-kontensek” támogatásával, hátulról is sakkban tudta tartani.

Az erőviszonyok azonban rövidesen módosultak. XIV. Lajos büszke francia monarchiája belerokkant az 1701-ben induló spanyol örökösödési háborúba.¹⁷ A polgári átalakulás után roppant erővel felívelő angol tengeri hatalom, amely a kontinensen főleg a riválisból segítő erővé vált gazdag Hollandiára és a kettőjük által pénzelt, szegényebb és elmaradottabb Habsburg-Ausztriára támaszkodott,

¹⁷ Gaston Zeller, *Les temps modernes, 2. De Louis XIV à 1789*. In: P. Renouvin (éd.), *Histoire des relations internationales*, III. Paris, 1955.

az utrechti békében megalapozott egyensúlyi elv segítségével, közvetve, éppúgy hatékonyabban tudta a maga érdekeit Franciaországgal vagy bármelyik más, a kontinensen esetleg egyeduralomra törő hatalommal szemben biztosítani, mint ahogy az emelővel is nagyobb erőt tudunk a pusztá kéznél kifejtteni. A Habsburg-monarchia, túl az anyagi támogatáson, egyebek közt néhány olyan jutalmat, ajándékot is kapott, a messzi Németalföldön meg Itáliában, amely utóbb inkább tehertételnek bizonyult ugyan, de amely akkor mégis azt jelezte, hogy Európa szívében ő számít az új nemzetközi rendszer fő bázisának.

De nagyot javult a helyzete Keleten, abban a funkcióban is, amelynek tulajdonképpen létét köszönte.¹⁸ Ez a sokféle, változásai és heterogén jellege ellenére évszázadokon át igen szívósan tartós politikai struktúrának bizonyuló Habsburg-monarchia ugyanis eredetileg mint a közép-keleti zóna több népét, országát összefogó keret, a török elleni védekezés jegyében született meg a XVI. század elején. Az oszmán hatalmi expanzió mint hosszú időtartamú és nagy erejű politikai tendencia, a balkáni országokat szétzúzva már a XV. század elején elérte a vele korábban is harcban álló

¹⁸ M. E. Cavaignac, *Politique mondiale, 1492-1757*, Paris, 1934.

Magyarország határait. Nyomása alatt már a XV. század folyamán dinasztikus uniók jöttek létre, különböző változatokban, Magyarország, Lengyelország, Csehország és az osztrák tartományok között. Az egymással versengő dinasztiák közül végül a Habsburg-ház került az élre, és 1526-ban az ő vezetésével alakult ki végső változatban az a nagyobb, soknemzetiségű, összetett monarchia, amely felé ez a folyamat irányult. Magyarország egymagában már Mohács előtt sem bírta el ekkora túlerővel szemben a védelem terheit. S még sokkal kevésbé utána, törönten, midőn darabjai, erre és arra, többféle függésbe kerültek, majd a felörlő küzdelemben tovább morzsolódtak. Az a hosszú időtartamú, kedvezőtlen gazdasági-társadalmi folyamat, amelyről az előbbieken szó esett, maga is hozzájárult ahhoz, hogy e zóna országai, mind régiesebb rendi struktúrájukkal, meggyengüljenek és sora elveszítsék függetlenségüket.¹⁹ A Habsburg-monarchiának viszont nyugaton is voltak olyan, például a spanyol dinasztikus kapcsolattal meg a német-római császári méltósággal összefüggő kötöttségei, amelyek ugyan

¹⁹ J. A. Gierowski, *L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques*, in *XIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports*, I. 5. Moscou, 1970, némileg túlértékeli a lengyel típusú „nemesi demokráciát”.

időnként nyújtottak segílyt, de amelyek, éppen a belőlük adódó francia rivalitás miatt, mégis nagyrészt másfelé irányították figyelmét és erejét. Ilyenkor, így éppen a XVII. század második felében, a Habsburg-monarchia keleten passzív, inkább hátráló szerepre korlátozódott, és nem látta el kielégítően eredeti, közös védelmi funkcióját. A fordulatot — mint ismeretes — az hozta meg, hogy 1683-ban Bécs alatt összeomlott az újabb oszmán támadás, majd nagy nemzetközi erők összefogásával megindultak a visszafoglaló háborúk, amelyek végeredményeként Magyarország 1699-ben nagyrészt, majd 1718-ban teljesen felszabadult a török alól. Bécs, szorongatott határvárosból, egy nagyobb birodalom központja lett, amelynek haderői már benyomultak, egy időre, a Balkánra is.

E nagy változás, amelynek jelentőségét Voltaire óta sokat hangsúlyozta a külföldi irodalom, a magyarnál néha jobban, Magyarország számára nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy egy öt gyötrelmesen érintő, negatív, hosszú időtartamú politikai tendencia végre lezárult. Nincsenek ugyanis misztikus balsorok és véget nem érő tendenciák. A kérdés viszont az lett, hogy e fordulat, amellyel annyi korábbi magyar nemzedék reménye vált valóra, ad-e lehetőséget arra, hogy az ország így, helyreállva, ismét nagyobb súlyt képviseljen, és

zavartalanabban beilleszkedjék Európa új nemzetközi rendjébe, közelebbről, az adott erőviszonyokat tekintve, a Habsburg-monarchia keretébe, amelyen belül addig, töredékként, egyre alárendeltebb, egyre keservesebb hely jutott neki. E kérdés, tudjuk, nemleges választ kapott. Két évtizeddel korábban Zrínyi Miklós, korának legjelentősebb magyar politikai személyisége, aki egy ilyen fordulat lehetőségét előre látta, még arra számított, hogy hazai kezdeményező akció lesz az, amely a nemzetközi összefogást és a török uralom felszámolását eredményezheti.²⁰ 1683-ban azonban, éppen ellenkezőleg, a Bécs és a katasztrófa felé vonuló oszmán sereg segéderőit alkották Thököly Imre magyar csapatai. Vagyis a magyar politikai és katonai vezetés egyik számottevő része a rossz oldalon találta magát, amikor a változás végbe ment. Igaz, magyar csapattestek, egyének, csoportok, átállva, sokan, nem kis erőfeszítés és áldozat árán, mégis részt vettek a visszafoglaló háborúban. De nem egy olyan önálló, országos politikai és katonai akció képviselőiként, amilyenre Zrínyi gondolt. S a győztes hatalom

²⁰ Markó Árpád, *A felszabadítás eszméjének magyar apostola: gr. Zrínyi Miklós, Tanulmányok Budapest múltjából*, V. 1936, 1–12. Várkonyi Ágnes, *A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén*, *Történelmi Szemle* 1974, 493–501. és: *Magyarország keresztútján*. Bp. 1978, 393–403.

a magyarokat levert, megbízhatatlan ellenfélként, országukat meghódított területként kezelte. Kutatóink persze joggal mutattak rá például az egykorú propaganda farizeizmusára, hogy Thököly „a kereszténység ellensége” volt.²¹ Nem az volt, illetve akkor az volt, már régóta és kevesebb kényszerítő indok miatt, az a francia politika is, amely nem egyszer keresett együttműködést az oszmán hatalommal. Azt is kifejtették kutatóink, hogy maga Thököly nem valami nemesi anarchiát, hanem talán, ha igaz, központosított rendi fejedelemséget akart létrehozni, sőt, hogy a megyei köznemesség egy ideig még azért is idegenkedett tőle, mivel francia, tehát abszolutista uralkodótól kapott támogatást.²² De mindez nem változtat azon, hogy az ő fejedelemsége, amellyel Magyarország immár nem három, hanem négy részre szakadt, teljesen az oszmán hatalomtól függött, pusztán létével annak uralmát s vele a megosztottságot segítette fenntartani és azzal együtt kellett elkerülhetetlenül el is buknia.

²¹ Köpeczi Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Budapest, 1976. Előzőleg uő, *A Thököly-felkelés külpolitikája*, Valóság 1974/4, 40–49.

²² Benczédi László, *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a 17. század végi Magyarországon, 1664–1685*, Budapest, 1980; és uő, *A bujdosó nemesség társadalmi-politikai arculatának változásai az 1670-es és 80-as években*, A Nógrád megyei múzeumok Évkönyve, VII. 1981, 41–50.

De végül is: nem volt-e hát jogos, érthető és indokolt, hogy Thököly a bujdosók élén fegyvert fogott, miután Bécs az 1670-es évek elején elnyomó módszereket, politikai és vallási erőszakot alkalmazott? S nem volt-e már előzőleg is jogos és érthető, ha magyar főnemesi és nemesi vezetők összeesküvéssel próbálkoztak, miután Bécs nemcsak Erdélyt hagyta áldozatul esni a török bosszújának, hanem még 1664-i győzelme után is oly szégyenletes békét kötött, hogy a királyi Magyarország védtelenebbé vált, mint korábban? Vajon a rendi ellenkezés, amelyen a fejedelmi abszolutizmusnak Európában másutt is véres konfliktusok árán kellett úrrá lennie, nem képviselt-e itt, minden negatív vonása ellenére, valami külön, további, nemzeti motívumot is, tekintve, hogy itt nem egyazon nemzeten belül folyt a küzdelem? A válasz e kérdésekre sorra mind igenlő lehet. Pontosabban: akkor lehetne egészen igenlő, ha a politikában s utóbb a történetírásban a felháborodás jogosságát és a felháborodók emócióinak érthető voltát mindenkor a realitások felismerésével lehetne egyszerűen azonosítani. A hosszú felőrlődés, a reménytelenség és újabb sokkhatások következtében a magyar rendi politika kezdett eltorzulni és valamiféle kényszerpályára futni. Szereplőin mindinkább a sérelmek miatti „jogos” felháborodás vett erőt. S ez egyre fokozódott a továbbiak során,

amikor mindig újabb ellencsapásokat kellett elszenvedniök az akciók és ellenakciók e reménytelen dialektikája közben. Magában véve minden lépés „jogosultsága” indokolható, csak éppen a folyamat egésze nem. Magyarország ugyanis, amikor a nagy fordulat elkövetkezett, a nemzetközi politika országútján keresztben állt, egy olyan lehanyatló hatalom segéderőjeként, amely neki tulajdonképpen legrégibb, igazi ellensége volt.

E nagyon kedvezőtlen politikai pozíciót, amely Magyarországnak az új nemzetközi rendszer indulásakor a Habsburg-monarchia struktúráján belül jutott, valamennyire mégis egy újabb Habsburg-ellenes erőfeszítés javította meg, amely azonban a korábitól éppen lényeges vonásaiban különbözött. A Rákóczi-szabadságharc ugyanis — mert arról beszélünk — nem az oszmán uralmat, függést akarta visszaállítani, hanem, a töröktől immár függetlenül, a Habsburg-monarchia rossz belső berendezkedését kérdőjelezte meg. Magyarország teljes függetlenségét, amelynek kimondására egyébként is csak az indulás után négy évvel szánta rá magát, az adott nemzetközi rendszerben, kellő hazai és külföldi erőforrások híján, nem vívhatta ki.²³ Franciaország, az egyetlen

²³ Benda Kálmán, *The Rákóczi War of Independence and the European Powers*, in J. M. Bak-B. K. Király (ed.), *From Hunyadi*

olyan hatalom, amelynek tényleg érdekében állt Rákóczit valamennyire támogatni, a spanyol örökösödési háború során elszenvedett 1704-i, majd még súlyosabb későbbi balsikerei miatt maga sem tehetett valami sokat.²⁴ Ennek ellenére nagy tévedés lenne ezt a magyar kísérletet hiábavalónak tekinteni. Ahhoz, hogy a reálisan elérhető valóban elérhető legyen, nagyobb erőfeszítésre, kockázatvállalásra és áldozatra volt szükség, annyival is inkább, mivel történelmi tapasztalat szerint a szemben álló hatalom szép szóból nem, hanem csak a fegyverek zajából volt képes megérteni, hogy a tűrhetetlenül még saját érdekében is jobb változtatnia. De egy kissé az az ellenkező felfogás is lebecsüli talán Rákócziék erőfeszítéseit, amely arra a feltételezésre hajlik, hogy valamiképpen mégiscsak ki lehetett, ki kellett volna a függetlenséget vívniok, esetleg a harc folytatásával is. A valószínűtlent azért is méltánytalan számon kérni rajtuk, mert az adott feltételek közt idehaza is, nemzetközi vonatkozásban is megtették a tőlük telhetőt. Akciójukat időzítették a spanyol örökösödési

to Rákóczi. *War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, Brooklyn College Press, 1982, 433–444.

²⁴ Köpeczi Béla, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Budapest, 1966; uő, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest, 1971; uő, *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, Századok 1976, 1009–1017.

háborúhoz. Diplomáciájuk minden lehetőséget megpróbált felkutatni, így szövetséget kötött a felemelkedni kezdő Oroszországgal.²⁵ Sőt elérte, hogy maguk a győztes hatalmak, Anglia és Hollandia vállalkozzanak közvetítésre Rákócziék és a Habsburg-hatalom között, így próbálva ügyetlen védencüknek belső bajai rendbehozásában segíteni.²⁶ Ami magában véve is mutatja, hogy az új nemzetközi rendszerben, ha Magyarország kiválása nem is, de pozíciójának javítása a lehetőségek közé tartozott. A sokban hasonló társadalmi és politikai, rendi struktúrával bíró, akkor még független Lengyelország és későbbi sorsa pedig ellenpéldaként figyelmeztet arra, hogy a független nemzeti keret magában véve még nem tudta a késő feudalizmusból eredő bajok megoldását biztosítani. 1711-ben, az adott feltételek között, minden erőforrás híján, a teljes szétveretésen és súlyosabb alávetésen kívül nem volt más alternatíva, mint a mégiscsak elért kompromisszum,

²⁵ Perényi József, *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: Kovács Endre (szerk.), *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok*, Budapest, 1956, 52–95.; Váradi Sternberg János, *Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban*, Századok 1959, 233–251. Peter Pastor, *Hungarian–Russian Relations During the Rákóczi War of Independence*, in *War and Society (i. m.)*, 467–492.

²⁶ Linda and Marsha Frey, *Rákóczi and the Maritime Powers: an Uncertain Friendship*, in *War and Society (i. m., 1982)*, 455–466.

amely végül is lehetővé tette, minden negatívum mellett, hogy a romokban heverő ország lassan elindulhasson a XVIII. századi fokozatos újjáépülés és felemelkedés útján.

4. A XIX. század: polgári-nemzeti módosító kísérletek

Következő vizsgálatunk, nagy ugrással, a XIX. század szívébe visz. Az oszmán expanzió ekkor már rég a múlté, ha demográfiai következményei folytatódhatnak is. Sőt módosult valamit a késő feudalizmus is: lefelé tartó szakasza lezárult, bár hagyatékát, a megnőtt lemaradást, még korántsem sikerült leküzdeni. Mindenesetre a fejlettebb epicentrum kihívása — főleg, de nem kizárólag gazdasági téren — egy idő óta már inkább a felzárkózás és végső fokon a polgári-nemzeti átalakulás felé terelte a peremvidékek országait. Az e fejlődésből adódó politikai törekvések viszont egyre több akadályra letek a nemzetközi rendszer 1815 óta fennálló, politikai struktúrájában.

E többféle, több szinten jelentkező európai tényező összhatása jól megfigyelhető a magyar reformkor történetében, 1830–1848 között. A liberális nemesi reformmozgalom, amely a nemzeti önrendelkezés igényét már új értelmezésben, a társadalmi, polgári reformokéval

kapcsolta össze, alapvetően a gazdasági-társadalmi feltételek módosulása következtében vált lehetővé. Világgazdasági jelenségek, így a francia háborús időszakot követő, az agrárlexport számára előnytelen változások, az éleződő válság hatása alatt volt kénytelen a nemesség, jobbjai figyelmeztetésére, fokozatosan ráébredni arra, hogy az a feudális rendszer, amelynek kiváltságos helyzetét köszönheti, saját érdekei szempontjából is egyre tarthatatlanabb. Útmutatást ahhoz, hogy e bajokból miként lehet kijutni, a fejlettebb polgári, kapitalista országok példáinak, berendezésének, liberalizmusának megismeréséből kaphatott — s itt már egy másik, további, olyan tényezőnél vagyunk —, amelynek volt bizonyos saját, külön előrelendítő hatása is, nemcsak a birtokosok körében. A polgári nemzeti állam mintája lehetőséget ígért arra is, hogy ebben az új típusú, önálló politikai struktúrában a nemesség más-ként, de továbbra is vezető szerepet vihet, ha a nagy fordulat végrehajtását vállalni tudja.

A mozgalom megszületésének politikai időzítésében viszont szerepe volt annak a nemzetközi láncreakciónak is, amely az 1830-i francia forradalommal indult.²⁷ Párizs példáját

²⁷ Stefan Kieniewicz, 1830: *Révolutions et réformes en Europe*. In: *Actes, XVe Congrès International des Sciences Historiques*, II. Bucarest, 1980, 453–462.

követte Belgium, egy kissé Svájc, majd jó néhány egymás után kirobbanó olasz és német megmozdulás 1831–1833 között. Keleti visszhangként pedig az 1831-i lengyel felkelés és annak bizonyos magyarországi kihatása. Mindez nemcsak felerősítette az addig csak elszórt csírákban létező, nemesi reformtörekvéseket, hanem — főleg — azzal is elősegítette azok kibontakozását politikai mozgalommá, hogy átmenetileg lekötötte a Habsburg-kormányzatot. Metternich, aki zsandárként örködött Németországban és Itáliában, nem tudott egyszerre fellépni mindenütt, minden új jelenség ellen. A magyar reformellenzék így nyithatott magának olyan rést, amely többé már akkor sem volt elzárható, midőn Bécs a külföld elcsendesedése és az orosz cárral kötött 1833-i egyezség után megkezdte, perekkel, börtönnel az ellenakciót, amellyel azután egy újabb fordulatkor, 1840-ben mint már hiábavalóval felhagyott.

Abban a viszonylag, majdnem félszázadon át tartósnak bizonyult európai politikai rendszerben ugyanis, amely a napóleoni Franciaország leverése után 1815-ben kiépült, a Habsburg-hatalom ismét jelentős szerepet kapott. Mégpedig olyat, amely részben éppen a nemzeti szabadságmozgalmak ellen irányult. Anglia, miután új erőkkel ismét hegemoniára törő, régi riválisát sikerült legyőznie, szövetségeseivel

együtt még gondosabban igyekezett Európát az egyensúly hagyományos elvének megfelelően úgy felosztani, hogy a hatalmak féken tudják egymást tartani, és egyikük se lehessen oly erős, hogy egyeduralkodóvá váljék a kontinensen, majd riválissá a tengeren. Ebből következőleg Európa közepét igyekeztek megerősíteni, tehát ismét a Habsburg-monarchiát, mint az egyensúly fontos elemét, és mellette a másik, fiatalabb német hatalmat, Poroszországot, részint Franciaországgal szemben, ha az ismét felütné fejét, de részint már Oroszországgal szemben is, amely felemelkedése, majd újabb háborús győzelmei után Európának kétségkívül legnagyobb szárazföldi hatalma lett. A Habsburg-monarchia így az Európát ellenőrző négy, illetve az utóbb közük felvett Franciaországgal együtt öt vezető nagyhatalom közé tartozott.²⁸ A magyar mozgalommal szemben tehát, ha az netán konfliktust provokál, ebben a stádiumban valóban veszélyes túlerőt képviselt. Sajátos, bonyolult szervezete és funkciói miatt azonban nemzetközileg mégis exponáltabb, sebezhetőbb volt a többinél. S itt megint nem elsősorban tulajdonképpen, közép-keleti bázisára, tehát többféle országot, népet, nemzetet változatos függési rendszerben

²⁸ Kosáry Domokos, *1815 történetirodalmának kritikájához*, Századok 1966, 371–399.

egybefogó keretére gondolunk, hanem inkább további, nagy befolyási övezeteire. A Habsburg-hatalom ugyanis vezető pozícióhoz jutott a 11 államra széttagolt Itáliában, Milánótól Toszkánán át Nápolyig. S ilyenhez jutott német földön is, mint az 5 királyság, 28 hercegség és 4 szabad város, vagyis Ausztriával együtt 38 szuverén egység laza konföderációjának, a Bundnak elnöke. E nagy zónák ellenőrzésével viszont a Habsburg-politika súlyos tehertételt is vállalt magára. Az olasz, és a potenciálisan még erősebb német nemzeti egységmozgalommal szemben próbálta védeni 1815 rendszerét, amely utóbb, tudjuk, részben az olasz, de főként a német egység létrejöttével borult fel teljesen. A közös ellenféllel szemben pedig érdekközösség jött létre az olasz és főként a német, meg a magyar mozgalom között. Kosuth a Pesti Hírlapban már 1842-ben azt fejtegette, hogy természetes szövetség fűzi össze a megszülető német liberális nemzeti egységet és a magyarokat a cári hatalommal és a pánszlávizmussal szemben — a Habsburg-hatalomról akkor így nem írhatott.²⁹ Amikor pedig 1848 forradalmi láncreakciójában Bécsset (március 13.) két nap múlva Pest, 17-én Berlin,

²⁹ Kosáry Domokos, *A Pesti Hírlap nacionalizmusa, 1841–1844*, Századok 1943, 371–414. és kny.; főleg: 375., 398–401.

18-án pedig Milánó követte, valóban úgy tűnt, hogy a német nemzeti-forradalmi mozgalom immár létrehozta azt az új, egységes, német polgári nemzeti államot, amely igen jelentős, 40 milliós tömegével, Európa közepén, potenciális nagyhatalomként, már megszületésével sokban módosítja 1815 nemzetközi politikai rendszerét. Erre számítottak 1848 tavaszán és nyarán a magyar politika vezetői is, akiknek nem egy lépését éppen e várakozást figyelembe véve tudjuk igazán megérteni. A magyar program ekkor még nem a Habsburg-monarchia szétbontására, hanem csak belső struktúrájának módosítására, a magyar önállóság elismeretésére irányult. Ezt a módosítást azonban a küszöbön álló német egységnek, ha létrejön, nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is kellett tennie. A frankfurti Előparlament ugyanis 1848 márciusában úgy foglalt állást, hogy az új német államnak csak a Bund tagjai lesznek majd részei. Tehát belekerülnek majd például az osztrák tartományok, Csehországgal, de *nem* kerül bele Magyarország, Lombardia, Galícia vagy a lengyel Posen (Poznań), amely akkor Poroszországhoz tartozott. Ugyanezen elvi állásfoglalás értelmében továbbá az osztrák tartományokat, ha már a német államhoz csatlakoztak, Magyarországgal pusztán csak perszonálunió fűzhette össze. Így értjük meg, hogy a magyar politika nem óhajtotta a

„közös” ügyek terén lekötöni magát. Vagy azt, ha a magyar sajtó szerint Lombardia amúgy is csak tehertétele volt Ausztriának. S azt is, hogy a magyar nemzetgyűlés sietett Frankfurtba követséget küldeni, biztosítva a német nemzetet mint a civilizáció elemét, nemcsak rokonszenvéről, hanem arról is, hogy az erős és önálló magyar nemzet az ő legbiztosabb szövetségese — itt már egyébként az osztrák reakció szláv kapcsolatainak veszélyéről is szó esik. S így értjük meg a magyar kormánynak azt a törekvését is, hogy az átalakuló Habsburgmonarchia súlypontját kelet felé, Magyarországra helyezze át.³⁰ Kossuth július 11-i beszédében előadta, hogy Angliától, Franciaországtól nem vár sokat, viszont „a magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzetel. . . szoros barátságban élni” — persze úgy, hogy „önállóságunkból, nemzeti szabadságunkból” nem engedünk. Az osztrák kormányról itt inkább némi lenézéssel beszélt, felszólította viszont a dinasztíát, hogy jöjjön Budára, hű magyarjai közé.³¹ Egy 1848. július 30-i cikkében pedig leszögezte: „Bécs Frankfurttól függ — egy ilyen alárendelt trón nem

³⁰ Hajnal István, *A Batthyány-kormány külpolitikája*, Budapest, 1957.

³¹ Sinkovics István (s. a. r.), *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*, Budapest, 1957, 435–437. *Kossuth Lajos Összes Munkái XII.*

lehet királyunk hatalmának centruma.” Az uralkodónak tehát „két birodalma” lesz. „Egyik, hol teljesen souverain, s mellynek központja Buda; másik, mellyben Frankfurttól függ, s ennek központja Bécs”, de Galícia vagy Dalmácia nem tartozhatik az utóbbihoz.³² A cikk Frankfurtnak arra a rendelkezésére utalt, amelynek értelmében az osztrák hadseregnek augusztus 6-án fel kellett vennie a német birodalmi színeket, ami azt jelezte volna, hogy ezentúl a német hadügyminiszter rendelkezése alá kerül. A valóságban azonban ez csak múló formalitásnak bizonyult. Ez a német egység nem született meg, a német forradalom — helyi kísérletektől eltekintve — nem tudott kibontakozni és Európa-szerte az ellenforradalmi tendenciák kezdtek előre törni. Tulajdonképpen ezért vált tarthatatlanná Batthyány politikája, s így az őszi válságkor Magyarország ismét a feltápáskodó, régi Ausztria fegyveres támadásával találta szemben magát. Ekkor már viszont, ha nem akarta nemzeti létét feladni, nem volt más választása, mint az önvédelmi harc.

Ismerjük a fejleményeket. Előbb a császári hadakkal szemben, saját erőből, minden külső segítség nélkül, a sikert. Majd, Anglia jóváhagyásával, a cári intervenciót, az ellenfél

³² Uo., 640–644.

roppant túlerejét, a bukást. S közben a nagyhatalmak ragaszkodását is a Habsburg-monarchiához Európa rendszerében, és elutasító magatartását a forradalomnak még utójátékával szemben is. A döntő momentum, a hiányzó láncszem itt az elmaradt új, demokratikus, egységes Németország. A magyar forradalom sorsa 1848/49-ben lényegében véve a német forradalom és nemzeti egység ügyének alakulásától függött. Még abban is, hogy sikerül-e a Habsburg-monarchia belső struktúráját módosítani — a függetlenségről nem is beszélve. Innen nézve más, hazai problémák megítélése is egy kissé talán módosul. Így az egyébként valóban fontos és egyre fontosabb nemzetiségi problémái is annyiban, hogy a bukást nem az ellentétek kiéleződése okozta, és a kiegyenlítő kísérletek esetleges sikere sem akadályozhatta meg, bármiként is hatott mindez a belső erőviszonyokra és — főleg — a további fejleményekre. Az olyan régi mitológiákkal, amelyek a bukás okát, előjeltől függően, hol a politikai vezetés könnyelműségében, hol pedig a katonai vezetés árulásában próbálták felfedezni, természetesen nincs mit kezdenünk. De kutatóink már figyelmeztettek az olyan vitákban rejlő hibákra is, hogy mikor, hogyan kellett volna inkább Bécs ellen vonulni. Sőt arra is, hogy inkább annak a történelmi folyamatnak kellene több figyelmet szen-

telnünk, amelynek következtében elmaradt a német forradalom, és akkor, úgy, az a német egység, és amely valóban kihatott, akkor, de korábban és később is, Magyarország nemzetközi helyzetére.³³

Ha itt most a német kérdésre kellene választ keresnünk, szinte többet is találnánk a kelleténél. A német forradalomnak — halljuk — nem volt olyan központi, irányító, forradalmi városa, mint Párizs a franciának. Majd mindjárt ezután, magyarázatul, ott van a hagyományos politikai szétagoltság, e súlyos tényező, amely azonban egy kissé maga is már okozat lehet. Ott van továbbá, fejlődési hiányok jeleként, az az erős feudális partikularizmus, amelyet Metternich is jól felhasználhatott. De ez volt ugyanakkor a Rajna-vidék, más fejlettebb sávok, sőt a korai munkásmozgalmak hazája is. Ami arra figyelmeztet, hogy a német zóna maga sem volt egyenletes, hanem valahogy Európa törésvonalán feküdt. Hivatkozhatnánk továbbá, teljes joggal, a nagyhatalmak ellenzésére is. Oroszország, Franciaország, Anglia valóban nem látta szívesen, hogy Európa szívében az addigi egyensúlyt egy új, nagy rivális borítsa fel. Csakhogy utóbb,

³³ Diószegi István, *A magyar forradalom nemzetközi helye*. In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései*, Budapest, 1976, 113–20. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Új sorozat 77.

amikor a német egység másként, vérrel, vassal, két háború eredményeként végül létrejött, ezek a hatalmak, ha nem is szívesen, a bevégzett tényt mégis elfogadták. Sőt az esetleges intervenció 1848-ban éppen azt a hiányzó külső fenyegetést adhatta volna meg, amely egykor a franciák, most meg az olaszok és a magyarok esetében oly nagy mozgósító erőnek bizonyult. Max von Gagern úgy látta, hogy a német egység a cári hatalom elleni háború tüzeiben kovácsolódnék össze. Marx, tudjuk, a forradalmi erők fellendülését várta ettől.³⁴

Mindebből viszont az következik, hogy a német kérdést az európai nemzetközi rendszernek nem pusztán külpolitikai szintjén, hanem mélyebb összefüggéseiben kell szemügyre vennünk. S hadd utaljunk itt vissza ismét az eltérő szintű zónák korrelatív mechanizmusára az európai modellen belül. Mire a német

³⁴ Lewis, B. Namier, *1848: the Revolution of Intellectuals*, London, 1945. Auguste Cornu, *Karl Marx et la Révolution de 1848*, Paris, 1948. Fedor V. Potemkin-A. I. Molok (hrsg.), *Die Revolution in Deutschland, 1848-1849*, Berlin, 1956. Jacques Droz, *Les révolutions allemandes de 1848*, Paris, 1957. W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question, 1848-1871*, Cambridge, 1958. Theodore S. Hammerow, *Restoration, Revolution, Reaction. Economics and Politics in Germany, 1865-1871*, Princeton, 1966. Egmont Zechlin, *Die deutsche Einheitsbewegung*, Frankfurt, 1967. Urbán Aladár, *Európa a forradalom forgószelében*, Budapest, 1970. William Langer, *Political and Social Upheaval, 1832-1852*, New York, 1971.

polgári-nemzeti forradalomra sor került, az epicentrum fejlettebb polgári társadalmi már új belső konfliktusokat éltek át, s ezek kihatottak a többiek politikai irányvételére is. A francia burzsoázia 1848 júniusában már a párizsi munkások felkelését nyomta el. A forradalmi láncreakciónak most fordított változata következett, amelyben az egyik hátrálás hozza a másikat. E fejlemények hatására a német liberális polgárság az első sikerek után hátrálni kezdett. Midőn válaszút elé került, inkább feláldozta a forradalmi programot, segítette levérni a radikális kispolgárok és munkások önálló akcióit, és végül kapitulált korábbi ellenfele, az abszolutizmus előtt. Így azután a német egység végül felülről, forradalom nélkül, Poroszország vezetésével, több lépcsőben, háborúkkal jött létre. Amikor viszont Bismarck 1866-ban legyőzte, Németországból kiszorította, de egyebekben megkímélte, sőt a közép-keleti zónában szükségesnek ítélte riválisát, a Habsburg-monarchiát, egyúttal mintegy rá is kényszerítette Bécsre arra, hogy a belső struktúra módosítását, tehát a magyarokkal való kiegyezést elfogadja.³⁵

³⁵ Gonda Imre, *Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés*, Budapest, 1960.

Magyarország nem valami nemzetközileg légüres térben élt, amelyben tetszés szerint lehet választani függetlenség és kiegyezés között.³⁶ A választást elsősorban az európai erőviszonyok alakulása korlátozta, az, hogy a német — s előtte az olasz — egység konzervatív úton jött létre, és hogy a nagyhatalmak továbbra is szükségesnek tartották a Monarchia fennmaradását Európa politikai rendszerében. Forradalomra ekkor már sem a magyar nemesség, sem a többi politikai vezető réteg, a Monarchián belül, nem vállalkozott. Sőt az új helyzetben, két nagyhatalom között, a Monarchiát már kezdték a benne élő, különböző politikai erők, nemzetek, inkább valami közös védőkeretnek tekinteni, amelyet azonban természetesen mind saját igényeik szerint óhajtottak átalakítani. Így inkább az volt a kérdés, hogy melyik győz e többféle elképzelés közül. A magyar nemességnek sikerült, nem utolsósorban 48/49 nagy erőfeszítésének eredményeként, az osztrák–német politikai vezetéssel a dualizmust, kettőjük partnerségét elfogadtatnia. Ezzel tulajdonképpen reformkori célját: a Habsburg-monarchia belső struktúrájának olyan módosítását érte el, amely biztosította Magyarország teljes belpolitikai önállóságát, és egy-

³⁶ Kosáry Domokos, *Szabadságharc és kiegyezés között*, Történelmi Szemle 1969, 337–344.

ben a magyar szupremáciát a régi ország határain belül. Ehhez: a társadalmi és nemzeti hegemoniához pedig lényegében véve a nemességnek az a része is ragaszkodott, amely e célt más úton: az Ausztriához fűződő kapcsolat felszámolásával vagy legalább lazításával szeretne volna biztosítani.

A dualista rendszer hibáit, veszélyeit, bírálatát, különböző oldalokról, hosszan részletezhetnénk. Vagy pontosabban: kifejthetnénk, hogy a népek-nemzetek e bonyolult és egyenlőtlen együttesének problémáit hosszú távon sem ez, sem egyetlen más olyan alternatíva sem oldhatta meg hibátlanul, amely akkoriban elképzelhető volt — ha realitásokban és nem absztrakciókban gondolkozunk. Az akkori erőviszonyok között a dualizmus reális kompromisszum volt. S ha a további fejlődés során az erőviszonyok módosultak, a politikára várt, hogy ezzel akkor majd így vagy úgy szembenézzon. Körülbelül ez áll a Monarchia nemzetközi helyzetére is. Történetietlen és téves lenne egy olyan elképzelés, amely az első világháború fejleményeit, egy fél évszázad múlva, a kiegyezéssel próbálná egyenes összefüggésbe hozni. Az első világháborút teljesen más feltételek között, a nagyhatalmi imperializmusok időszakában vívták meg Németország és riválisai. 1867-ben a még nem is egészen egységes Németország inkább ellenfele volt a Habsburg-

monarchiának,³⁷ amely Anglia támogatására például még a Hármasszövetség után, a XX. század küszöbén is számíthatott. A politika feladata éppen az, hogy a nemzetközi rendszer változásaihoz igazodjék.

Tudjuk, hogy 1867 körül is többen úgy látták, hogy Ausztriát felbomlás fenyegeti és ezért nem kívánatos hozzákötni Magyarország sorsát. Amihez hozzátehetjük, hogy válság idején — amint arra már 1848–1849 nemzetiségi konfliktusa is figyelmeztetett — a felbomlás veszélye nemcsak a soknemzetiségű Ausztriát fenyegethette, hanem a soknemzetiségű Magyarországot is. Deák úgy látta, hogy Ausztria, Magyarországgal együtt, elég erős menedéket tud Európa e veszélyes részén nyújtani. „Azon politika — mondta —, mely figyelembe nem veszi a jelent és egyedül eshetőségekre akar építeni, és pedig olyan eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. Van-e, aki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy e fölbomlás által nem mi nyernénk s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” Ha pedig „egy nap kiszámíthatatlan események ezen katasztrófát csak-

³⁷ Diószegi István, *Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború, 1870–1871*, Budapest, 1965.

ugyan előidéznék, mi jobb nekünk: ha államilag rendezett állapotban talál, vagy pedig szétzilálva?”³⁸

Eltérően azoktól az egykorú vagy későbbi panaszoktól, amelyek e kiegyezést magyar részről kevésnek, alárendelésnek, megalkuvásnak találták, azt kell mondanunk, hogy a magyar politikai vezető rétegek — minden monarchiai kötöttség és kölcsönös függés figyelembevételével is — a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az országnak hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett. Sokban — ha nem is mindenben — rajtuk állt, hogy e kereten belül milyen társadalmi, nemzetiségi vagy más politikát követnek. Nem kiszolgáltatottság fenyegette őket, hanem talán inkább az, hogy elbizzák magukat. S egyben az, hogy uralmi pozíciójukkal megszilárdul a társadalom és a politika régi, már korszerűtlen struktúrája és hierarchiája. Ez azonban állt minden más, olyan politikai alternatívára is, amelyben ők helyükön maradnak. A külföldi szakirodalom³⁹ nagyrészt éppen azért bírálja

³⁸ Kónyi Manó, *Deák Ferenc beszédei*, V, Budapest, 1898, 322–323.

³⁹ L. S. Wank, H. Holborn és mások alább, a 41. jegyzetben ld. tanulmányai mellett: Lewis B. Namier, *The Downfall of the*

1867 rendszerét, mert lehetővé tette a magyar szupremácia merev fenntartását a soknemzetiségű Magyarországon belül. De a szupremácia igénye megvolt 1867-től függetlenül is. Most, amikor második vizsgálatunkat lezárjuk, messzebből visszanézve talán még élesebb fényben látjuk azt, hogy a magyar polgári-nemzeti kísérletnek, az egész folyamatnak, az ország számára egy addig el nem ért, kivételes, utóbb vissza nem térő pozíciót sikerült kivívnia, amelynek birtokában megerősödhetett és rendbe hozhatta szétzilált viszonyait.

5. A XX. század: a rendszer átalakul

Az első világháború vége felé a nemzetközi rendszerben olyan mélyreható átalakulási folyamat indult meg, amely tulajdonképpen csak egy nemzedékkel később zárult le, a második világháború után, hiszen az sok tekintetben, így az újabb német hegemonia-kísérlet leverésével, az elsőt folytatta és fejezte be. Így hát a középkeleti zóna két háború közti helyzete is csak közbjáték volt az első és a záró felvonás között. Átmenetinek bizonyult az a vákuum, amely a cári hatalom, illetve a császári Németország

Habsburg Monarchy. In: Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918, New York, 1963.

kiesése miatt állt elő kétfelől, és amelyet egy ideig Franciaország próbált messziről, megfelelő erő nélkül, saját befolyásával kitölteni. Hiszen hamar megjelent itt a felújuló német gazdasági és politikai expanzió. Illúziónak bizonyult éppen ezért az az elképzelés is, hogy e zóna új, kisebb államai, politikailag és gazdaságilag széttagolva, képesek lesznek a nemzetközi, nagyhatalmi politika nagyobb teherpróbáit kiállni, főleg úgy, hogy az egymással élesen szembenálló birtokon belüli, győztes és poruljárt, vesztes nacionalizmusok nemzetiségi vitái eleve meggátolnak köztük minden érdemi együttműködést.⁴⁰

Előző két vizsgálatunk a rendszer korábbi változásainak nagyjából szintén egy-egy nemzedéknyi ciklusait egészükben próbálta áttekinteni. Most, e harmadik alkalommal viszont a nagy átalakulásnak csak rövid, pár hónapos kezdő szakaszát szeretnénk szemügyre venni. Közelebbről azt, amely 1918/19 fordulóján, Ausztria–Magyarország felbomlásával, már a formális békekötések előtt, lezárta a Habsburg-monarchia négy évszázados és egyben a régi, soknemzetiségű, történeti Magyarországnak minden viszontagság ellenére is még jóval több évszázados történetét. E fordulat ugyanis,

⁴⁰ Diószegi István, *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története, 1919–1939*, Budapest, 1974.

illetve pontosabban az, hogy ez *miként* ment végbe és *milyen* változatot produkált az elképzelhetők közül, messzemenően kihatott Magyarország helyzetére, szerepére a továbbiakban is.

Kutatásunk már tisztázta, hogy ezt a fordulatot két tendencia találkozása, kölcsönhatása idézte így elő.⁴¹ Az egyik a nemzeti, nemzetiségi

⁴¹ Ormos Mária, *Közép- és Kelet-Európa újjárendezése az első világháború után* (1983, s. a.; a szerzőnek itt is megköszönöm, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta). A korábbi irodalomból: Otto Bauer, *Die österreichische Revolution*, Wien, 1923, elsősorban két külső tényezőre: az orosz forradalomra és a német vereségre vezette vissza a Monarchia szétesését. Nagyobb szerepet juttat a belső faktoroknak: V. S. Mamatey, *The United States and East Central Europe, 1914–1918, A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*, Princeton, 1957. Z. A. B. Zeman, *The Break Up of the Habsburg Empire, 1914–1918*, London, 1961. E Crankshaw, *The Fall of the House of Habsburg*, London 1963. L. Valiani, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, Milano, 1966. A Habsburg-monarchiáról 1966-ban Bloomingtonban tartott konferencia anyagából: Solomon Wank, *Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary, 1867–1914*, Austrian History Yearbook III. 3. 1967, 37–56. Hajo Holborn, *The Final Disintegration of the Habsburg Monarchy*, Uott, 189–205. Hans Kohn, *Was the Collapse inevitable?* Uott, 250–263. (szerinte a bukás fő okát nem a belső nemzetiségi ellentétekben, hanem a Monarchia nagyhatalmi külpolitikájában kell keresni). C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918*, London, 1968. (829: bírálja az antant politikáját), Leslie C. Tihany, *The Austro-Hungarian Compromise, 1867–1918. A Half-Century of Diagnosis. Fifty Years of Post-Mortem*, Central European History 1969, 114–138 (a belső feszültség főleg a katonai vereség miatt éleződött ki). Fritz Fellner, *Der Zerfall der Donaumonarchie in welt-*

mozgalmak felnövekedése volt, a másik pedig az antant nagyhatalmi politikája az első világháborúban. A kettő egymást feltételezte. Az antant éppen azért alkalmazhatta a Monarchiával és benne Magyarországgal szemben azt az igen régi nagyhatalmi módszert, hogy elégedetlen erőket keres és használ fel bomlasztó eszközül ellenfelének táborában, mivel itt valóban volt egy sor kiutat kereső nemzeti mozgalom. A nemzeti, nemzetiségi törekvések centrifugális irányát viszont a háború alakulása és az antant politikája erősítette fel.

A közép-keleti zóna polgári nacionalizmusa-
inak kibontakozását és önálló politikai erővé
felnövesét a társadalmi-politikai fejlődés el-
kerülhetetlen velejárójának kell tekintenünk. S
ezzel a *merre* kérdésére a válasz máris, eleve
adva volt. De a *hogyan* kérdése még nem volt
megadva. Miként alakul az egyes nemzetek
saját élete? Milyen keretben, milyen formák
között? Fokozatosan vagy robbanásszerűen
megy-e végbe a változás? Ellenfélként válnak-e
szét, külön, vagy megtalálják az együtt-
működés útját? Mindez nem volt végzet-
szerűen eleve elrendelve, hanem lépésről lépésre
dőlt el a politikai küzdelmek és a nemzetközi
viszonyok összhatásának eredményeként. E

geschichtlicher Perspektive. In: *Die Auflösung der Habsburger-
reiches*, 1970, 32–42.

hosszú folyamat alatt egyre csökkent a kilátás arra, hogy a nemzeti emancipáció békés, belső reformokkal lesz megoldható.⁴²

Igaz, a dualizmus korának liberális Magyarországá aligha volt annyira elviselhetetlen, mint vádlói mondják. Az egységes politikai nemzet, ez a nemesi hagyományból született, önellentmondó fogalom, a hazai nemzetiségek nyelvi, kulturális egyéniségét nem vonta kétségbe, ha politikai egyéniségüket nem ismer-te is el. A viszonylag türelmes — és az akko-ri Európában elég kivételes — 1868-i nemzetiségi törvény voltaképpen végrehajtására nem került ugyan sor, de a nem egyszer nagyhan-gú, sovinszta megnyilatkozások mögött nem került sor olyan valóban, hatékonyan, kö-nyörtelenül elnyomó rendszabályokra sem, amilyenekre szintén volt már példa a történe-lemben. A gazdaságilag emelkedő országban felnötte váló nemzetiségek-nemzetek viszont mindezzel együtt egyre nehezebben viselték el félreszoritottságukat és a hazai politikai rend-szer számukra — és nem is pusztán csak az ő számukra — megalázó vonásait. Történelmi perspektívából nézve feltétlenül azoknak kell igazat adnunk, akik minél teljesebb nyelvi,

⁴² D. Kosáry, *Zur Kritik des ungarischen Nationalismus, in Österreich-Ungarn in der Weltpolitik, 1900–1918*, Berlin, 1965, 250.

kulturális és egyéb jogokkal akarták a hazai nemzetiségeket felruházni. Igazat még akkor is, ha a kísérlet veszélyeket is rejthetett magában. Így Jászi Oszkárnak, annak ellenére, hogy 1912-ben, ilyesmit javasolva, tévesen tartotta oly bizonyosnak, hogy ettől minden centrifugális törekvés megszűnik.⁴³ Ennek ellenére — ismétlem —, mert ha a nemzeti emancipáció elkerülhetetlen, akkor azt legjobb a hatalmon lévő politikának, amíg hatalmon van, magától megközelítenie, és olyan mederbe vinnie, amely elkerüli a még rosszabb alternatívákat és a még nagyobb veszélyeket. Még odáig elmenően is, hogy például a szlovák, és még inkább a horvát nemzeti mozgalmat, a határokon belül, kifejezetten támogatja, ahelyett hogy külső kapcsolatok felé szorítaná. Végső fokon nemcsak utólag, mi látjuk a veszélyeket. Már 1848/49-ben fegyveres konfliktusokra került sor. Teleki László 1849 tavaszán azt írta, hogy ha Ausztria meghalt, meghalt Szent István Magyarországa is. Utóbb Deák Ferenc is emlegette, hogy az ország mások építőanyagává válhatik. A tanulságok levonását azonban hiába várnánk a magyar politika irányítóitól a dzsenti sovinizmus fénykorában. Magyarországon a XX. század elején kiéleződtek a társadalmi és nem-

⁴³ Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Budapest, 1912.

zetiségi ellentétek, felgyűltek a feszítő erők. De tényleges elszakadási törekvések mégis csak a háború alatt, újabb hatások és feltételek közt kezdtek kibontakozni.⁴⁴

A háború első éveiben főleg Oroszország, Szerbia pártfogója készült hatalmi befolyását Ausztria-Magyarország rovására kiterjeszteni. Fő része volt abban, hogy Romániával megkötötték 1916-ban azt a titkos szerződést, amely már elígerte Erdélyt, a Bánságot és az Alföld keleti részeit. Ezután kezdték csak Angliában és Franciaországban is — még nem nagy hangsúllyal — a Monarchia népeinek felszabadítását emlegetni.⁴⁵ A helyzet azonban 1917 folyamán az orosz forradalmakkal lényegesen megváltozott. Februárban, a cári hatalom összeomlásával, az antant elvesztette Németország nagy keleti ellensúlyát, majd pedig november után, a szocialista forradalom

⁴⁴ A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*, London, 1918. Azt, hogy az I. világháború előtt elég tekintélyes belső nemzeti erők még mindig nem fordultak szembe a Monarchiával, jugoszláv részről hangsúlyozta F. Zwitter–J. Sidak–W. Bogdanow, *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg*, Beograd, 1960. Még hangsúlyosabban ezt vallotta Hans Kohn, *i. m.* (1967).

⁴⁵ Zsigmond László, *Az Osztrák–Magyar Monarchia széttörése és a nemzetközi viszonyok*, Századok 1959, 70–101. Uő, *Die Zerschlagung des Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse*, in *Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, II, Budapest, 1960, 305–353.

új veszedelmével találta szemben magát. Ilyen körülmények között a nyugati hatalmak, az immár hozzájuk csatlakozó Egyesült Államokkal együtt, arra gondoltak, hogy a Monarchiát kellene valamiképpen Németországról leválasztani, és némileg korszerűsítve, sőt esetleg kibővítve, belőle emelni védőgátat mind a német ambíciókkal, mind pedig, kelet felől, a forradalom terjedésével szemben. A Monarchia részéről is kezdődtek béketapogatózások, bizalmas tárgyalások. Lloyd George 1918. január 5-én ezért nyilatkozott úgy, hogy a Monarchiát, belső nemzeti autonómiák kiépítése mellett fenn kell tartani. S ilyesmit tartalmazott lényegében véve Wilson ismeretes január 8-i 14 pontja is. Ezután, e nyilatkozatokra utalva kezdte írni itthon, 1918 tavaszán, Jászi Oszkár is programtanulmányát a Monarchia jövőjéről és a „dunai egyesült államokról”. Szerinte Európa elmaradottabb középső és keleti részén, e veszélyzónában, olyan nagyobb államszervezetre van szükség, amely népeinek „szabad nemzeti és kulturális fejlődést” biztosít. Az orosz forradalom után a dualizmus rendszere már nem alkalmas erre. Olyan új föderációval kell tehát felváltani, amely 5 nagyobb nemzeti államegységből (Magyarország, Ausztria, Csehország, Lengyelország és az új délszláv állam) állna. Ezekben belül kapnának a nemzetiségek olyan, a területi elvtől független, az egyházi

szervezetekre emlékeztető autonómiákat, amelyeket 1851-ben Kossuth, majd utóbb az osztrák Karl Renner javasolt. Ez a javaslat tehát a régi Magyarországot még nem akarta federalizálni, hanem szilárd államegységnek tekintette.⁴⁶

Mire azonban e könyv 1918 őszén megjelent, az antant politikája s vele a helyzet teljesen megváltozott. A nyugati hatalmak már 1918 tavaszán végleg elejtették a monarchiát. A jelet, tudjuk az adta meg, hogy Clemenceau nyilvánosságra hozta a IV. Károly által kezdeményezett titkos békepróbálkozások anyagát.

De miért e fordulat? A felhozott magyarázatok közül a legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy a Monarchia végül is nem reagált megfelelően a felhívásokra, nem szakadt el Németországtól, sőt magatartása ismét merevebbé vált.⁴⁷ Ez igaz. A leválás nagy nehézségekbe ütközött, nem utolsó sorban éppen a Monarchiára nehezedő nagy német nyomás miatt, amelynek része volt már a katasztrofális háborúkezdésben is, és amely perspektíváiban, a Központi Hatalmak győzelme esetén, már az egész közép-keleti

⁴⁶ Jászi Oszkár, *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*, Budapest, 1918.

⁴⁷ I. Lukaszewski, *L'historiographie de l'Autriche-Hongrie, terrain de controverse européenne*, Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 1968.

zóna elnyelésére irányult.⁴⁸ Ez persze ugyanakkor még inkább indokolta volna, hogy a Monarchia különbékét kössön, ha erre képes. Ez volt utolsó lehetősége, ha volt ilyen. De azzal, hogy Németországtól nem könnyű elszakadni, az antantnak is tisztában kellett lennie. Ha tehát fontos volt számára, hogy védőgáttá építse ki a Monarchiát, akkor ehhez sokkal aktívabb és türelmesebb segítséget kellett volna nyújtania. A magyarázatot így alighanem ki kell egészítenünk azzal, hogy a nyugati hatalmak ekkor már nem tartották megfelelő, korszerűsíthető védőgátnak a Monarchiát, sem Németországgal, sem az egyre érezhetőbben terjedő forradalmi hullámmal szemben,⁴⁹ hanem inkább azt a gyenge pontot keresték benne, amelyen át Németország ereje aláásható. Helyette e célra az új polgári nacionalizmusokat készültek felhasználni, annyiival is inkább, mivel ezek képviselői és pártfogói, az antant oldalán, a beadványok, cikkek, nyilatkozatok egész kórusával ajánlkoztak e feladatra, és hangsúlyozták, hogy e nemzeti mozgalmak és az általuk létrehozandó, új államok

⁴⁸ Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967. H. Holborn, *i. m.* (1967).

⁴⁹ Kosáry, D., *Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus*, Acta Historica 1971, 27–52. és kny.

sokkal inkább elősegítik Németország megfékezését és jóval hatékonyabb védelmet nyújtanak a forradalom és Szovjet-Oroszország ellen. A hatalmak mindenesetre 1918 júniusától sorra elismerték a különböző kisebb nemzetek önállóságát és azok képviselőiként az emigráns csoportokat, illetve a Nemzeti Bizottságokat. Hozzájárultak ahhoz, hogy a csehek és a szlovákok a Monarchiából, illetve Magyarországból kiválva közös államot alkoszanak, hogy a délszláv egység és az új Lengyelország létrejöjjön. Sőt ahhoz is, hogy Románia lényegében véve megkapja a Magyarországból 1916-ban neki ígért részeket, annak ellenére, hogy egykori szerződése érvénytelenné vált a Központi Hatalmakkal kötött békéje folytán.

Kutatóink tehát helyesen mutatnak rá arra, hogy a kérdés lényegében véve már ekkor eldőlt, a helyi akciók és a fegyverszünet előtt, és hogy *csak* a részletek voltak még hátra.⁵⁰ A továbbiak szempontjából azonban most éppen ez a „csak” lett a fontos. A részleteken múlt ugyanis, hogy az új határok pontosan merre

⁵⁰ Ormos M., *i. m.* (1983). Vö. L. Nagy Zsuzsa, *A párizsi békekonzferencia és Magyarország, 1918–1919*, Budapest, 1965. Victor S. Mamatey, *Legalizing the Collapse of Austria-Hungary at the Paris Peace Conference*, *Austrian History Yearbook* III. 3. 1967, 206–237., aki szerint Magyarországon — Ausztriától eltérően — a nemzetiségek nem saját erőből, hanem határon túli (szerb, román, cseh) katonai nyomás közbejöttével szakadtak el.

futnak. S így az is, hogy hol produkálják esetleg a méltánytalanságnak azt az elkerülhető többletét, amely szükségtelenül megnehezítette az új nemzetközi struktúrába való, amúgy sem könnyű beilleszkedést, és amelynek emocionális visszhangját utóbb a magyar ellenforradalmi rendszer politikája oly sikerrel használhatta ki.

Mire 1918 végén győzött az öszirózsás polgári forradalom, a magyar politika mozgásteret már ijesztően összeszűkült. Tulajdonképpen csak az a lehetőség maradt, hogy a változás lényegét és vele az etnikai elvet elfogadva az említett, még nyitott részletkérdések megoldását próbálja valahogy, ahogy lehet, kedvezőbb irányba tolni. Ezeket a kérdéseket ugyanis a győztes hatalmak zömmel éppen e pár hónap alatt, nagyjából novembertől márciusig döntötték el hosszú és bonyolult tárgyalások során.

A magyar politika ezt a maradék kis lehetőséget nem tudta felhasználni. Mire a magyar liberális és demokrata baloldal eljutott oda, hogy demokratikus jogok, területi autonómiák, belső federáció felajánlásával próbálja megnyerni a nemzetiségeket, azoknak mindez már nem volt elég, mert a hatalom ígéretét kapták a győztesektől. Nehéz nem elszorult szívvel olvasnunk Jászi későbbi emlékezéseit a románokkal folytatott tárgyalásairól s arról, amit ő saját „naivitásuknak” nevezett, de amely

valami történelmi nagyvonalúságot sem nélkülöz, annak ellenére, hogy a nyers realitásokkal szemben alulmaradt.⁵¹ Mögötte ott volt ugyanis annak átgondolása, hogy miként lehet a kisebb nemzetek érdekeit valami nagyobb, közös együttműködési formával összhangba hozni. Más kutatónk is hangsúlyozta már, hogy ugyanakkor az új kormány politikai koncepcióját határozatlanság vagy éppen kettősség jellemezte. Egyrészt elfogadta ugyanis a wilsoni, vagyis az ebből következő nemzeti, etnikai elvet, sőt a demarkációs vonalak ügyében hajlandó volt kompromisszumokra is. De másrészt itthon és kifelé egyaránt változatlanul Magyarország integritásához ragaszkodott. Károlyi utólagos érve szerint ezt a magyar közvélemény sovinizmusa tette szükségessé. De ugyanő történeti érvekkel indokolta Erdély Magyarországhoz tartozását például Lansing amerikai külügyminiszternek küldött memorandumában is. A történeti Magyarország eszménye alighanem oly mélyen élt mindenki-ben, hogy kegyeletsértésnek, jogfeladásnak tűnt volna megtagadni. Annyival is inkább, mivel a nagyobb államok és a gazdasági, politikai integráció szükséges voltának és az apró államok életképtelenségének elfogadott

⁵¹ Oscar Jászi, *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*, London, 1924, 37–40., 57–60.

érveivel racionálisan is igazolni lehetett álláspontjukat. Pedig az egyetlen reális lépésnek akkor már alighanem csak az ígérkezett, hogy nyíltan, a nagyvilág előtt elismerik a nemzetiségek teljes önrendelkezési jogát,⁵² és bár elvben felajánlják nekik a csatlakozást vagy együttműködést, mégis az etnikai elvet veszik alapul. Ugyanakkor viszont leszögezik, hogy azt minden eszközzel meg is fogják védeni. Tehát megvédik azt a „méltányos” etnikai határt, amely például vegyes nemzetiségű területeken lehetőleg úgy halad át, hogy nagyjából hasonló tömegű más etnikumot hagy mind-egyik oldalon, már az egyensúly és a kölcsönös türelem kellő biztosítása érdekében is. Feltehető volt, hogy a nagyhatalmak nem fognak, nem tudnak ide ezért komoly *saját* haderőt küldeni. A belgrádi katonai konvenció, igaz, a magyaroknak kilátásba helyezte, hogy francia erők fogják megszállni az ország stratégiai pontjait. Erről azonban a franciák hamar le-

⁵² Elsőnek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1918. október 13-i rendkívüli gyűlésén Kunfi Zsigmond foglalt állást a kulturális autonómián túlmenően a nemzetiségek teljes önrendelkezési jogának elismerése mellett, de kérve a szlovák, román és szerb „testvéreket”, hogy segítsenek Magyarországot „federalista, szabad együttműködésen alapuló népi állammá” átalakítani. A jegyzőkönyv: Mucsi F.–Kende J.–Erényi T.–S. Vincze E. (kiad.), *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*, IV. Budapest, 1969., a függelékben.

tettek, ha elmulasztották is e változást a magyar kormánnyal közölni.⁵³ A francia kapcsolatfelvétel helyes volt, de nem volt helyes a védelmet francia katonáktól várni magyarok helyett. Tévedés volt azt hinni, hogy az antantbarátság és a pacifizmus hangoztatása, az Ausztriától való elszakadás, a demokratikus program által a nyugati hatalmak jóakarata, támogatása máris megnyerhető. A nagyhatalmak kiszolgáltatták Magyarországot és kis szövetségeseikre bízták, hogy oda bevonuljanak, nagyjából olyan mélységben, ahol a még ki sem alakult, új határokat lehetett sejteni. A kis nacionalizmusok pedig igyekeztek minél messzebbre jutni és kész tényeket létrehozni, olykor a különböző hatalmi huzavonákat kihasználva, a nagyok szándékán túlmenően is. A magyar kormány feladata nyilván az volt viszont, hogy a benyomulást a „méltányos” vonalon feltartóztassa és a kész tények létrehozásának útjába álljon. S erre volt is némi ideje, ha nem is sok, mivel a benyomuló akciók eleinte éppen csak kibontakozóban voltak. Az új magyar hadsereg megszervezéséhez azonban a kormány csak nagy késedelemmel fogott. Sőt a frontról hazaözönlő katonák tömegétől, talán mint tehetéltől, talán mint esetleges veszé-

⁵³ Ormos Mária, *A belgrádi katonai konvencióról*, Történelmi Szemle 1979, 12–39.

lyek forrásától, talán pacifizmusát igazolandó, minél előbb igyekezett megszabadulni. Pedig a gyors, határozott, világos útmutatás, a felhívás a forradalom és a nemzet védelmére, akkor is jelentős erőket tud mozgósítani, ha az emberek fáradtak, meggyötörtek és a közvélemény tájékozatlan. Talán ez lett volna Kossuth és a függetlenségi politika igazi útmutatása ekkor: a nemzeti önérzet védelmében ezzel a lesöpréssel szembeszállni. Ez még pusztán kísérletként is jobb hagyományokat teremthetett. De ez lett volna, hozzátehetjük, egyetlen módja annak is, hogy a messzi Párizsban tanácskozők figyelmét Magyarországra felhívja és adott esetben súlyt adjon a helyi népszavazások követelésének, amely Jászinak is céljai közé tartozott. Hiszen ott semmiféle szószólója vagy éppen függetlenségi emigrációja nem volt a magyar politikának. Egy olyan határozott magyar politika, amely a hatalmak döntésének lényegét és más nemzetek jogait elfogadja, de a helyszínről, erejével hatni tud az olyan, még nyitott részletkérdések megoldására, amelyek a nagyok számára nem is oly lényegesek, de számára annál fontosabbak. Hiszen mennyi habozás, változó javaslat, ötlet, álérv követte egymást e kanyargós tárgyalásokon! Az etnikai elv helyett időnként más, olyan érvek bukkantak fel, mint a szén, a víz vagy az, hogy a román királyi hadvezetés csak a Nagykaroly—Szat-

már-vasútvonal birtokában tud az oroszok ellen harcolóknak segítséget nyújtani. Azt, hogy egy határozott akciónak súlya lehet — néhány külföldi példa mellett —, utóbb a Tanácsköztársaság északi hadművelete is megmutatta, pedig addigra a döntések már nagyrészt megtörténtek, az igazi alkalom elmúlt és lényegesen nehezebbé váltak a feltételek. Az mindenesetre megállapítható, hogy ahhoz a „védőövezethez”, amelyet az új kelet-közép-európai államok a forradalom ellen az antant óhajára létrehoztak, Magyarország csak saját forradalmainak bukása, az ellenforradalom győzelme után, utolsóként kapcsolódott. S jött ismét a sokkhatást követő emocionális torzulások, a Trianon ellen küszködő rossz módszerek meg a kényszerpálya, a hibás illeszkedés időszaka.

A tanulság itt csak annyi, hogy a nagy tendenciák, a nemzetközi rendszer, a politikai struktúrák vagy éppen az európai modell változásai messzemenően meghatározzák a politika mindenkori mozgásterét. De a belső feltételektől is függ, hogy ezeken belül a politika hol talál járható utat, megragadható alkalmakat, vagy pedig módot arra, hogy újabb fejlődési szakaszokban könnyítsen régi problémák súlyán, illetve hogy esetleges újabb problémákkal szembenézzen.

Utószó: ember és minőség

Az előzőkben sok szó esett modellről, struktúrákról, különböző szintű zónák együttesének korrelatív mechanizmusáról, a nemzetközi erőviszonyok kihatásainak roppant erejéről. Ideje talán, hogy valamit még mondjunk az emberről vagy akár az egyéniségről is.⁵⁴ Vizsgálataink közben is elgondolkozhattunk azon, hogy mindennek, ami történt, mindig, kikerülhetetlenül, pontosan, eleve így kellett-e történnie, vagy pedig voltak esetleg szűk vagy kevésbé szűk határok között bizonyos alternatív lehetőségek, mozgási sávok is. A történelem különböző, olykor esetleg egymásnak ellentmondó tendenciákkal dolgozik. Ezek többféle lehetőséget, de rendszerint erősen eltérő valószínűségeket képviselnek. Minden tendenciának vagy éppen feltételezett alternatívának tehát valószínűségi arányát is mérlegelni kell. A történelem ugyanis általában a legnagyobb valószínűség irányában halad. Még pontosabban: olyan irányban, amely különböző tendenciák eredője, és amelyben legnagyobb valószínűséggel a legerősebb tendencia érvényesül. De mivel a tendenciák embereken át érvényesülnek, valószínűségük-

⁵⁴ Ennek fontosságát hangsúlyozza újabban: Derek Beales, *History and Biography. An Inaugural Lecture*, Cambridge, 1981.

be, így vagy úgy, az egyéni és kollektív szándék, cselekvés, erőfeszítés és — nem utolsó sorban — az emberi minőség is beleszámít. Az eredők alakulása, s főleg a hogyan kérdése valamennyire ettől is függ tehát. Lehet, néha nagyon kevésbé. De előfordulhat, hogy egy-egy sajátos, bizonytalan egyensúlyi helyzetet az ilyen többlet tud eldönteni. A mozgás lehetősége azon is múlik tehát, hogy ez a kollektív vagy egyéni erő kifejtés milyen minőségű és mekkora. Az alkalom fel nem ismerésén, a tévedésen, a bizonytalanságon a legjobb szándék sem segít és nem is adhat a politika kézbe vételére felhatalmazást. A reális szem, a döntés és határozott cselekvés képessége viszont, akár kockázatvállalás, akár kompromisszum van soron, még az egyéni erőt is meg tudja sokszorozni. Vizsgálatunk is, egyebek között, erről tanúskodik.

Engedjék meg, hogy befejezésül egy olyan, régi akadémiai székfoglalónak idézzem ideillő, záró mondatát, amely 102 évvel ezelőtt hangzott el ugyanitt, a Magyar Tudományos Akadémián. Lehet, hogy a szerzőt, aki dédapám volt, és egykor, 1848-ban, fiatalon, Kossuth minisztériumának munkatársa, a XIX. század műszaki emberének bizakodása is vezette, amikor azt mondta, hogy „bányamívelőinknek még eddig mindig sikerült az elébök torlódó nehézségeket a tudomány vezérlete

alatt folytatott, kitartó munkával legyőzni”.⁵⁵
De üzenete egy kissé talán a mának is szól és mindannyiunknak: „Remélhetjük, hogy ha nem pihenünk, hanem mindig ébren és a küzdelemre készen leszünk, és a tudományok haladásával lépést tartunk, ennek segítségével ezentúl is győztesek fogunk maradni — mihez adjon isten sok szerencsét.”

⁵⁵ Péch Antal, *A tudományok haladásának befolyása a Selmecz-vidéki bányamívelésre*, Budapest, 1881, Értekezések a természettudományok köréből XI. 22.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

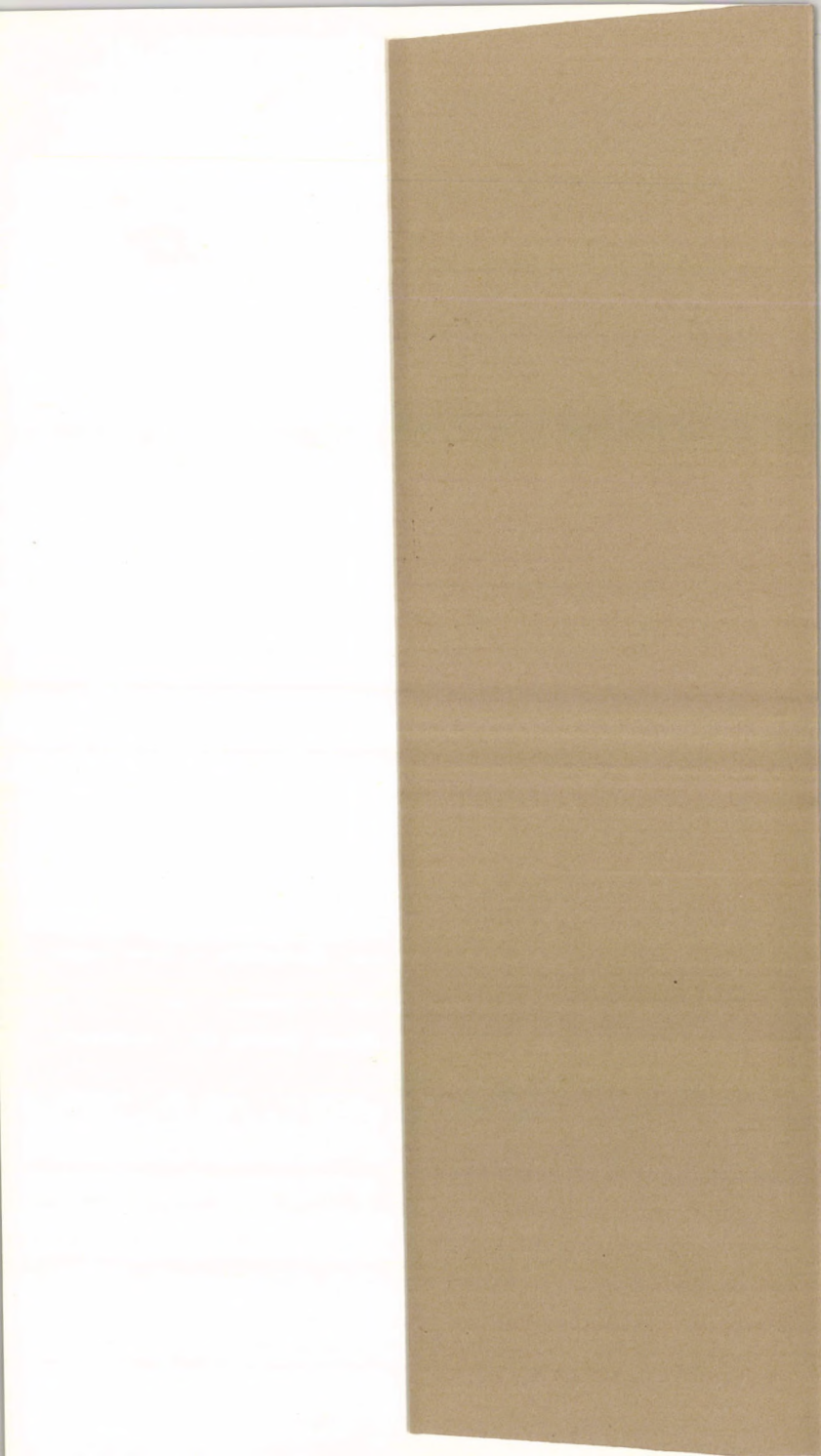
Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 3,36 (A/5) ív — AK 1814 k 8587

HU ISSN 0236-6258

14158 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 21, - Ft